

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE OSMANLININ YENİLEŞME SÜRECİNE BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARABULUT*

Öz

Osmanlı Devleti, Tanzimat döneminde Batı'nın ilim, fen, sanat, imar vb. araçlarından bulduklarından faydalanmaya çalışır. Aslında Osmanlı, 15-17. yüzyıllarda ileri seviyededir. Batı yıllarca Ortaçağın karanlık dünyasında açlık, sefalet, zulüm içerisindeyken; Osmanlı için böyle bir durum söz konusu değildir. Batı'nın Doğu'nun zenginliklerini elde etme çabaları ve Haçlı Seferleri Batı'ya yön çizer. Avrupa devletleri zamanla bilim, teknoloji ve askeri alanlarda üstünlük kurmaya başlar. Osmanlı devlet adamları durumu fark ettiğinde Osmanlı'nın aleyhine bir dünya vardır artık. Sultan Üçüncü Ahmed Han döneminde Avrupa devletleri ile siyasi ilişkiler kurulur. Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Paris'e gönderilir. Daha sonra matbaa kurulur. Ayrıca, orduda, eğitimde, bilim ve teknolojiye, sağlık vb. raporlar hazırlanır. Sultan Birinci Mahmud, Sultan Üçüncü Mustafa, Sultan Üçüncü Selim ve İkinci Mahmud Han zamanlarında önemli yenilikler yapılır. Yeniçeri Ocağı kaldırılır, yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediyye adı ile yeni bir ordu kurulur. Ordunun talim ve terbiyesine önem verilir. Mühendishane-i Bahri-i Hümayun kurulur. Tıbhane-i Amire ve Cerrahhane açılır.

Anahtar kelimeler: Tanzimat Dönemi, Osmanlı, Yenileşme, Medeniyet, Batılılaşma.

Abstract

In The Tanzimat Period Of The Ottoman A Glance Innovation In The Process

Ottoman Empire, during the Tanzimat West's knowledge, science, art, construction, etc.. tries to take advantage of the means they find.

* Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

In fact, Ottoman, 15-17. centuries ahead in the shadowy world of the Middle Ages for many years. Batı hunger, misery, persecution from within, such a situation is not the case for the Ottomans. West's efforts to obtain riches of the East and West direction draws the Crusades. European states once science, technology and begin to establish military supremacy in space. Situation when he noticed that the Ottoman state against the Ottoman is a world anymore. The Third Sultan Ahmed Han period political relations with European states is established. Twenty-eight Mehmed sent to Paris. Then, printing is established. Also, in the army, in education, science and technology, health, etc. reports are prepared. First Sultan Mahmud, Sultan Mustafa the Third, Sultan Selim the Third and Second Mahmud Han in times of significant improvements are made. Janissary of 1826 is removed, replaced with the name Asakir-i Mansura-i Muhammediyye to install a new army. And training is given to the importance of the military drill. Mühendishane-i Bahri-i Humayun is established. Tıbhane-i Amire and Cerrahhane opens.

Key words: Tanzimat Period, Ottoman, Innovation, Civilization, Occidental.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde toplumsal bozulma ve çözülme hızlı bir sürece girer. 1683 Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması Osmanlı ve Avrupa tarihi için büyük önem arz eder. Kuşatmanın başarısız olması, bir asırdan beri fakirleşen Osmanlı için sürpriz değildir. Bu yenilginin Osmanlı devletinde ortaya çıkardığı iktisadi ve sosyal çözümlerin faturası, yıllar geçtikçe ödenecektir. 1686-1687 yıllarında Osmanlı hazinesinin durumu da iç açıcı değildir. Maaşların ödenememesi, zorunlu ihtiyaçların karşılanamaması trajik bir çöküntünün habercisidir. 16. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'daki değişim, Osmanlı üzerinde olumsuz tesirler yapar.

Türkler, milli topluluk hüviyetinde dünyanın çeşitli bölgelerinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Büyük ve zengin bir kültüre sahip Türkler, gittikleri bölgelere kendi kültürlerini de götürmüşlerdir. Bununla beraber gidilen yerlerin kültüründen de etkilenmişlerdir. Türklerin dil, tarih ve kültürü Batılı araştırmacılar tarafından yıllarca araştırılmıştır. Türklerin tarihini Osmanlı tarihinden ibaret görmeyip, İslam öncesi devirlere kadar götüren Türkçü anlayışın ortaya çıkmasında, Batıdaki Türkoloji çalışmalarının etkisi büyük olmuştur.¹ Tanzimat döneminde bu etki daha da belirginleşir.

Osmanlı Devleti'nin zaafa uğradığı XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren özellikle emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı sürdür-

¹ Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde Türkçülük Hareketleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 135, İstanbul, 2001, s. 70.

dükleri politikanın bir parçası olarak² devletin içindeki azınlıklar kışkırılmaya ve desteklenmeye başlanır. Yenileşme çabalarının hız kazandığı bu devrede siyasi sıkıntılar da kendini gösterir. 1789 sonrası Fransız İhtilali'yle Balkanlara ve Ortadoğu ülkelerine yayılan milliyetçi akımlar, nasıl Osmanlı ümmet yapısını tehdit etmişse, benzeri oluşumlar günümüzde de Cumhuriyet Türkiye'sini tehdit etmeye başlamıştır.³ Bu tehditler XIX. yüzyılda devletin yenileşme sürecini de etkiler.

İmparatorluğun bu dönemde önemli değişimlerin eşliğinde olduğunu görürüz. Nüfus artışı, topraksızlık, fütuhatin durması ve enflasyondan dolayı Anadolu kıtası, tımarlı sipahiler, vakıf mütevellileri ve sair yöneticilerin toprak gaspına, idarenin bozulmasına ve köylü isyanlarına sahne olur.⁴ Devlet otoritesinin zayıfladığı bu ortamda, ordunun yapısının bozulması, toprak ve vergi sistemindeki aksaklıklar, anarşi ve ayaklanmalara sebep olur. Bu bozulmadan ve sıkıntılardan köylü de nasibini alır. Tımar sisteminin arızalanması, toprakların gasp edilmesine yol açar. Viyana bozgununun zararı neredeyse köylüden çıkar. Zulümden kaçan köylülerin topraklarına el konulması ile toprak anarşisi baş gösterir. Köylüyü ve şehirliyi ezen ödemelerden biri de sürekli gelip giden memur ve askerın masraflarıdır. Tımar sisteminin yozlaşması ordunun bozulmasına sebep olur. Böylece, Yeniçeri askerinin bile sefere gitmekten kaçınması, rüşvetin orduya girmesi gibi nedenler durumun vahametini gösterir.

Bu dönemdeki mali bunalım ve aşırı para ihtiyacı halkın sıkıntıya girmesine sebep olur. Aşırı para gereksinimi, vergilerin akçeyle ödenmesini zorunlu kılar. Ekonomiye girmeyen para ve enflasyonun artması şartlar ağırlaştırır. Üretimdeki durgunluk 'kaos'a sebep olur. 17. yüzyılın sonlarında, toprağını kaybeden köylüler, savaşmaktan kaçan askerler isyan eder. Bunlara görevinden azledilen bazı kumandanlar da eklenince yönetilen arasında güven ortamı kalmaz. Anarşinin önü kesilemez ve eşkiya takibi için gelen müfettişler de acımasız davranmaktan, suçsuz kimselere ağır cezalar vermekten geri kalmaz. Kimsesiz kaldığını hissedilen köylü ve şehirli kendini korumak ister. Bu dönemden itibaren ayan denilen mahalli temsilciler kendini gösterir. Böylece, Anadolu şehir ve köylerinde idareyi yeni bir sınıf ele geçirir. XVIII. asırda mütesellim ve âyân unvanlı ve fevkalâde yetkileri olan bu mahalli yöneticiler, taşra idaresinde, çok önemli iktidar sahipleri olurlar.⁵ Osmanlı devleti, artık yüzyıllarca sürecek zorunlu bir Rönesans ve reform hareketleri içine girer.

² Metin Kopar, "Ermeni Meselesinde Rusya'nın Genel Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 158, İstanbul, 2005, s. 49.

³ Orhan Türkdoğan, "21. Yüzyılın Eşliğinde Türk Sosyolojisinin Dinamikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 171, İstanbul, 2007, s. 12.

⁴ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004, s. 11.

⁵ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 11.

Osmanlı kimliği, hanedan modeli, toplumsal örgütlenme biçimi, sınıf ve tabakalaşma oluşumu, kültürel değerleri bir bütüncül (holistik) çerçeve içinde ele alınmak suretiyle yorumlanmalıdır.⁶ Osmanlının varlığını sürdürebilmesi için Kanuni devrinden daha çok çalışmak gerektiği, eğitimde, bilim ve teknolojide değişimlerin zorunlu olduğu fikri ilim adamlarının ortak görüşüdür. Muhtemel bir yıkılışın izlerinin görüldüğü yüzyılda, problemlerin üzerine yeterince gidilmediği anlaşılır. Yenileşmeyi teşvik edecek bağımsız aydın kesiminin olmayışı reform hareketlerini yavaşlatır. Resmi kurumlarda bile yapılan değişimler istenilen seviyeye ulaşmaz. Çünkü, kalıplaşmış, mensuplarına menfaat temin eden kurumları ve değer yargılarını değiştirmek müşkülattır.⁷ Nizam-ı Cedid'den çeyrek asır sonra Yeniçeri Ocağı kaldırılır. Daha sonra ise Kanun-i Esasi ilan edilir. Dış dünyada olup bitenden geç haberdar olan devlet, yeniliklerde yetersiz kalır. Zaten, Osmanlı'daki reform hareketleri ciddi bir hal alınca bu kez Batılıların müdahalesi ile karşılaşılır. Bu da yenilik hareketlerini baltalamaya yeter.

Türk toplumunda demokrasi anlayışının izleri çok eskilere dayanmakta olup, bunun tarihi temellerini Türk devletlerinde görmek mümkündür. Türk tarihinde hükümdarların tahta çıkışları, yaptıkları icraatlar, millete karşı sorumlulukları, hizmetleri ve icap ettiğinde tahttan indirilmeleri ve sonuçta halkın her kesiminin ihtiyaç ve isteklerine cevap verme mecburiyetinde olmaları, demokrasi anlayışının en bariz örnekleridir.⁸ Bu temellere sahip Türk milletinin demokrasiye geçişi Mustafa Kemal Atatürk zamanında olacaktır. Osmanlı toplumunda değişim, değer ölçüleri ile bağlantılıdır. Zamanla bu normlarda değişme beklenirken durumun tersine döndüğü görülür. Bu bize üç şey anlatır: Toplumun bireylerini birbirine kenetleyen çok güçlü bir birlik vardır; kişiler değişmez kurallara uyarak yaşamayı çok rahat ve kolay bulurlar; yaşlanan kişilerin damarlarının sertleşmesi gibi katılaştırmıştır.⁹ Her ne kadar değişime kapalı kalmak isteyen birer ve toplumlar, zamanla alışık oldukları ölçüleri bırakmak zorunda kalır.

Değişimin kaçınılmaz olması, toplumun dinamiklerinin hareketlenmesini sağlar. Eskiye dönerek durumu düzeltme çabaları önceleri olumlu sonuçlar çıkarsa bile, zamanla toplumun çağın gerisinde kalmasına sebep olur. XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasındaki yenileşme çabaları böyle bir görünüme sahiptir. Osmanlı toplumu yeniliklere açık olmasına rağmen, reformların köklü hedefler taşımaması, ordunun yenilgileri iç

⁶ Orhan Türkdogan, "Osmanlı'ya Tarihselci Bakış Açısı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 174, İstanbul, 2008, s. 9.

⁷ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Tanzimat*, "Tanzimat'ta İçtimai Hayat", Ankara, 1940, s. 77.

⁸ Ömer Osman Umar, "Atatürk'ün Cumhuriyetçilik İlkesinin Tarihi Temelleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 152, İstanbul, 2004, s. 122.

⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 19.

huzursuzluğa sebep olur. III. Selim'den itibaren yenilikçi olarak ortaya çıkan padişahların hiç birinin düzeni değiştirmek gibi bir hedefi yoktur. Tersine, asıl amaç mevcut geleneği güçlendirmektir.¹⁰ Bunlar içersinde acil olanı, Nizam-ı Cedid hareketinin de amaçlarında olmak üzere, ordu ve maliyenin düzenlenmesidir. Özellikle Yeniçeri Ocağı'nın ıslahı cesaret isteyen bir düşüncedir. Neticede, halktan kopuk olan yenilik hareketleri istenilen sonuçları vermekten uzaktır.

Tanzimat reformcuları, şeriata ve kanunlara aykırı hareket ettikleri gerekçesiyle ağır şekilde eleştirilmişlerdir. Oysa, yapılacak adaletli reformlar sonuca ulaşabilir. Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın muhtevasına bakıldığında 'eşitlik' kavramı öne çıkarılsa da uygulamada, Batılıların da müdahaleleri sebebiyle, aksamalar görülür. Önceki kötü tecrübelerden ders alan Osmanlı aydınları, Batı'dan alınacakların faydalı olmasını hedefler. Ancak bu hususta ölçünün ne olacağı belli değildir. Yüzyıllarca sürececek yenileşme hareketlerinin temel sıkıntısı bu noktadadır.¹¹ Değişimi benimseyen aydınların varlığı her şeyin bittiği anlamına gelmez. Yenilikleri hazmedemeyen kişilerin çokluğu bu reform hareketlerine devamlı sekte vuracaktır. Ayrıca yeni hayat şartları, geleneksel ile çatışma içine girer. 'Yeni'nin 'eski'ye olan baskısı sürekli olarak toplumlarda görülür. Bu baskıda geleneksel kalıpların dışına çıkabilmek oldukça güçtür. Üzerinde tazyik olan anlayış ve yaşayış tarzları zamanla ezilmelere ve kırılmalara uğrar. Bazen de gelenekler güçlü bir direniş göstererek değişimden o anlık kurtulur. 19. yüzyılda çıkmazda olan Osmanlı, çareyi yüzünü tamamen Batı'ya çevirir.

18. yüzyılda Avrupa'daki siyasi, teknolojik, ekonomik ve fikri değişim, aydınların zihinlerinde derin izler bırakmaya başlar. Ordunun başarısızlığının belirginleşmesi, sanayide ve tarımda yaşanan kaos, değişimin kaçınılmazlığını gösterir. 19. yüzyıl reformistlerinin çoğunun Batı'yı iyi tanıyan kimseler olması ilgi çekicidir. Bu şahsiyetlerin Tercüme Odası'na ve büyükelçiliklerde görev yapmaları, onların fikir yapılarında etkili olur. Bu dönem reformları, yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilen ve eğitimden sağlığa, vergiden askerliğe, bürokrasiden gündelik hayatın tanzimine kadar pek çok alana müdahale eden, toplumun tüm katmanlarını etkileyen bir niteliğe sahip olur.¹² Yapılan yenilikler önce İstanbul'dan başlar ve diğer illere yayılır.

Yenileşme döneminin Osmanlı aydını, düşünen, eleştiren, yöneticilere sesini duyurabilen kimsedir. Matbaanın yaygınlaşması ve Türk basınının

¹⁰ Abdullah Saydam, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu", *Genel Türk Tarihi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 531.

¹¹ Mustafa Karabulut, *Batılılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2008, s. 48.

¹² Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 533.

gelişmesi ile aydın sınıf da etkinliğini artırır. Türklerin Batılılaşmasında matbaanın yeri ve önemi büyüktür. Fransız İhtilali'nden sonra Osmanlı değişim sürecinde yeni boyut kazanır. 1795'in Eylülünde Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği'nin yayın organı olan *Le Bulletin de Nouvelles* İstanbul'daki ilk gazetedir. Bunu 1796'da çıkarılan *La Gazette Française de Constantinople* izler. 1824'ten sonra İzmir'de *Le Smyrniens*, *Le Spectateur Oriental* ve *Le Courier de Smyrne* gibi Fransızca gazeteler çıkar. II. Mahmut zamanında 1 Kasım 1831'de ilk resmi Türkçe gazete yayımlanır. Padişahın amacı gazeteyle, devletin kanunları ve uygulamaları ile ilgili halkın bilgilendirilmesidir. Gazetenin, ülkenin sırlarını sızdırmaması için gerekli tedbirler alınır. Gazetenin Fransızca versiyonu olan *Moniteur Ottoman*, imparatorluğun görüşlerini Batı'ya duyurmada önemli işlev görür. 1840'tan itibaren Churchill adlı İngiliz'in çıkardığı *Ceride-i Havadis*, ekonomik ve politik haberlere ağırlık verir. Yarı resmi özellik gösteren gazete devlet tarafından da desteklenir.

Basın hayatına yeni düzenlemeler 1857'deki Matbaa Nizamnamesi ile getirilir. Bu nizamnamede, gazete çıkarılmasında hükümetin izninin olması şartı en önemli husustur. 21 Ekim 1860 tarihinde bağımsız ilk Türkçe gazete olan *Tercüman-ı Ahval* çıkarılır. Bu gazetenin sahibi Ağâh Efendi, başyazarı ise Şinasi'dir. Gazetenin amacı, halkın anlayacağı dilden yazmaktır. 27 Haziran 1862'de *Tasvir-i Efkâr* adlı yeni bir gazete yayınlanır. Şinasi'nin çıkardığı ve Namık Kemal'in yazarlığını yaptığı bu gazete cesur bir yayın politikası takip eder. 1872'de Namık Kemal ve Ebuzziya Tevfik gibi aydınlar tarafından *İbret* gazetesi çıkarılır. Daha sonra, *Hürriyet*, *Terakki*, *Mecmua-ı Fünun* isiminde yayın organları ortaya çıkar. Gazete ve mecmuaların artmasında matbaaların katkısı büyüktür. Ayrıca matbaa sayısında da önemli artış olur. Nitekim, "*matbaa sayısı 1893-1907'de 199'a, 1908-1917 arasında ise 368'e ulaşır.*" Gazetelerin sayısı artınca polemikler de kendini gösterir. Aydınlar padişahın halkına daha sahip olması gerektiği fikrinde birleşirler. Zamanla basına sansürler de konulur. Türkiye'den kaçarak Fransa ve İngiltere'ye giden gazeteci, şair, yazar ve siyasetçiler, yurt dışında da faaliyetlerinden geri kalmadılar. 1864'te Londra'da Rıfat Bey'in yönetiminde ilk Jön Türk gazetesi olan *Hürriyet* yayınlanır. Gazeteye daha sonra, Namık Kemal, Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Ali Suavi, Reşad Bey ve Nuri Bey katılır.

Tanzimat döneminde gazeteye büyük önem verilir. Bu sayede halkın bilinçleneceğini belirten dönemin sanatçıları, kapanan gazetelerin yerine yenisini çıkarmaya devam ederler. Zamanla halkın okur-yazarlığında önemli gelişmeler olur. Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'nin yazdığı gazeteler oldukça ilgi görür. Tanzimat gazetelerinde özellikle, hürriyet, eşitlik, aile hayatı, meşrutiyet, basın hakları, devlet yönetimi vb. konular ağırlıkta olarak işlenir. Artık aydın ile toplum arasında daha sağlam bir iletişim aracı ortaya çıkar. Gazeteler, her ne kadar ekonomik problemler

yaşasa da sansürün gölgesinde olsa da toplumun bilinçlenmesinde önemli bir basamak olmayı başarır. II. Abdülhamit döneminde basın-yayın sıkı kontrolde olduğundan gazetecilik eski etkisini devam ettiremez. Bunda padişahın aldığı tedbirlerin rolü büyüktür. Ancak, 1908 Meşrutiyeti'nden sonra yazma özgürlüğü yurdun her tarafında görülür. Gazetecilik gelişince Batı ile olan irtibat da artar. Sonuçta, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde aydınların hem toplum hem de yönetim üzerindeki etkisi iyice belirginleşir. Zaten padişahların ve sadrazamların görev sürelerine müdahale etme hakkını dahi kendilerinde bulan bu kesim, Batı'dan da aldıkları destekle faaliyetlerini korkusuzca devam ettirir.

Avrupalılar kendinden olmayan veya olmasını istemedikleri toplumları en çok "medeniyet" (civilisation) anahtar kelimesiyle ölçerek değer biçmişlerdir.¹³ Osmanlı'nın son iki yüz yılına baktığımızda, hemen her yönden bozulmayla karşılaşırız. Bu, yukarıdan başlayarak toplumun en alt kesimine kadar sirayet eder. Yenileşme sürecinde olan bir toplumun Batı'dan neyi hangi ölçüde alacağını bilmemesi veya iyi-kötüyü ayıramaması istenilen amaca ulaşılmasını engeller. Modernleşme çabaları devam ederken Osmanlı'nın yüksek bürokratları aldıkları maaşlarla lüks hayat yaşamaya başlamışlardır zaten. Evlerde/konaklarda kullanılan eşyalar tamamen Batı zevkine göre tanzim edilir. Kapısını ardına kadar Batılı yaşam tarzına açan aydınlar/zenginler zamanla "alafrangalaşarak" yeni bir tipin oluşmasına zemin hazırlar. Toplumun büyük tepkisiyle karşılaşan bu yeni insan tipi, bir bakıma aydın ile halk ilişkisinin de zarar görmesine sebep olur.

Yenileşmenin en önemli kaçınılmazı olan 'tepki' mefhumu bir kez zihinlere yerleşti mi oradan kolay kolay çıkmaz. Tanzimat döneminin karakteristik özelliği olan 'çağdaşlaşma', sadece fikirde değil insan hayatının her safhasına hitap eder. Gerçekten de toplumsal yeniliklerin etkisi /sonucu tek taraflı olmaz. Yenilik, bireyin ve toplumun iç ve dış dünyasında değişik şekillerde kendini gösterir. Türk toplumunda görülen değişim, imparatorlukta yaşayan azınlıklarla da yakından ilgilidir. Avrupalı tarz yaşam arzusu ve muaşeret kurallarının değişimi, azınlıklardan başlayarak toplumun üst katmanlarından halka doğru yayılır. Azınlığın Avrupa ile olan iletişimi bunda etkili olur.¹⁴ Ayrıca, Tanzimat öncesi Avrupalı muaşeret usullerinin Saray'a girmesinde ise Avrupa'ya giden elçilerin etkisinin büyük olduğu görülür.

Tanzimat'tan önce Avrupa -özellikle Fransız- modası İstanbul'da hayatın her alanına girer. Osmanlı aristokrasisindeki bu değişim, zamanla 'Batı taklidi bir yaşam'ı da beraberinde getirir. 1754'te İstanbul'a gelen

¹³ Memet Yetişgin, "On Dokuzuncu Asırda Avrupalının Gözüyle Türk İmajı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 158, İstanbul, 2005, s. 151.

¹⁴ İlbeyi Özer, *Avrupa Yolunda Batılılaşma ve Batılılaşma*, Truva Yayınları, İstanbul, 2005, s. 22.

Baron De Tott'un karısı ziyaretine gittiği Üçüncü Ahmet'in kızının yaşadığı mekanın Fransız dekoruyla döşendiğini hayretle izler.¹⁵ II. Meşrutiyet döneminde Amerikan ve İngiliz mobilyalarının revaçta olduğu görülür. Batılı tarzda yetişen neslin, yenilikleri daha kolay benimseyeceği aşikardır. Bu bakımdan Tanzimat'tan önce başlayan süreç, Tanzimat'ın ilk yıllarında devam eder. Bu dönemlerdeki değişimi -Batılılaşma/Modernleşme- üst kesimin ve halkın hayat tarzına nasıl yansıdığı önemlidir. Asıl olan Batı'yı '*hazmetme kapasitesi*'nin ne ölçüde olduğunu tespit edebilmektir. Bugün de Batı'yı ne kadar benimsediğimiz tartışma konularından biridir.

Tanzimat yenilikçileri Batı'yı taklit etmekle ağır biçimde eleştirilmişlerdir. II. Mahmut döneminde özellikle kılık-kıyafette, yani şekilde önemli değişiklikler yapılır. Kıyafet değişiminin zihniyette bir değişime yol açması da muhtemel bir durumdur. Çünkü iç-dış arasında her zaman bir bağ vardır. Şekli yeniliğin fikre yansması her dönemde görülebilir. Nitekim, Namık Paşa, miralay rütbesiyle başında bulunduğu Üçüncü Hassa Alayı'nın tanzimini Batı orduları usulünde yaparken, askerlerin başlarını dik tutabilmeleri için ceketlerinin yakalarını çok sert kumaştan yaptırır.¹⁶ Böylece taklitçi yaşama şekli bir alışkanlığa dönüşür. Önceleri önemsenmeyen fes bile zamanla vazgeçilmez bir aksesuar halini alır.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği dönemde, yenileşmenin bu kadar taklitçi bir duruma geleceğini kestirebilmek güçtür. Çünkü o dönemde devletin yenileşme süreciyle Avrupa karşısında tutunabileceği fikri hakimdir. Tanzimat'ın ilanından birkaç yıl sonra hızlı bir taklitçilik cereyanı görülür. Bu da Tanzimat'ın asıl amacına ters düşer. Amaçları farklı olsa da değişimin düğmesine basılmıştır artık. Amaç ile sonuç arasında yolda tutarsızlık olması uygulamaların yanlış yollara sapmasından kaynaklanır.

19. yüzyılın sonlarında daha da belirginleşen '*Yanlış Batılılaşma*' veya Batı'yı yanlış anlama '*dejenere*' kişilerin ortaya çıkmasına sebep olur. İstanbul hayatında sık rastlanır hale gelen bu kişiler romanlarda da sık sık işlenir. Yazarların burada en çok eleştirdiği husus, roman kahramanlarının kendi kültürüne yabancılaşması, tüm benliğini körü körüne Batılıya teslim etmesi, tembel, mirasyedi, taklitçi yani bir '*züppe*' olmasıdır. Recaizade'nin *Araba Sevdası* adlı romanında asıl kahraman Bihruz Bey, Batı değerlerine hayran, yüzeysel kültüre sahip alafranga züppe tipidir. O, kendisine kalan mirası Batılı yaşama arzusuyla kısa sürede tüketen ve sonunda '*sefil*' olan bir tiptir. Bildiği yarım Fransızcasıyla tam bir taklitçi örneğidir. Bihruz Bey, Doğu ile Batı kültürü arasında bocala-

¹⁵ Fatma Karabıyık Barbarosoğlu, *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*, İz Yayınları, İstanbul, 1995, s. 110.

¹⁶ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 550.

yan haliyle Ahmet Mithat'ın Felatun Bey'inin ikiz kardeşi gibidir. Tanzimat döneminde ve sonrasında Bihruz ve Felatun Beylere sık sık rastlanır. Ahmet Mithat bu dejenere tipin karşısına ideal bir şahıs ortaya koyar: Rakım Efendi. Bu şahsiyet ise değerlerine bağlı ama yeniliğe açık, yani yazarının takdirini toplayan bir şahsiyettir.

Avrupalı yaşama isteği, aşırı lükse ve israfa sebep olur. Osmanlı'nın ağır şartlarda aldığı dış borçlarının önemli bir kısmının lüks hayata harcanması, zaten yabancıların baskısını iliklerine kadar hisseden devleti yıkıma sürükler. Özellikle üst düzey bürokratların sipariş ettiği ithal malların maliyetinin yüksekliği ve hesapsız harcamalar dikkat çekicidir. Sultan Mahmut ve Abdülmecid gibi yenilikçi padişahların, Reşit Paşa ve Ali Paşa gibi yenilikçi bürokratların Fransa'dan ithal ettirdikleri gösterişli yemek odası takımlarını kullanmaları, Topkapı Sarayı'ndan muhteşem Dolmabahçe Sarayına taşınması bu anlayışın en belirgin örneklerindedir.¹⁷ Bununla beraber 19. yüzyılda Boğaz kıyılarına altı saray yaptırılır. Burada önemli olan sarayların dış borçlarla yapılmasıdır.

Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki yenileşme hareketlerinin muhtevası önemlidir. Şekle önem veren aşırı Batı hayranlarının yanı sıra, ülkeye faydalı olabilecek bilgi ve teknolojilerin alınması için çaba harcayan kişiler de vardır. 17. yüzyılın sonlarında belirginleşen yenilik ihtiyacı, bilgi ve teknolojiye Avrupa'nın takip edilmesini gerekli kılar. Yapılacak yeniliklerde eğitim ve öğretime öncelik verilmesi gerektiği düşüncesi ağırlık kazanır. Batı tarzında öğretim yapan okulların açılması, medreselerin de çağın şartlarına uygun eğitim yapması fikrini doğurur. Medreselerde yer yer ideal kişiler yetişmesine rağmen, genelde yetersiz kalması; araştıran, sorgulayan, gelişmeye açık insanların sayısının azlığı, yeni tedbirlerin alınmasını şart koşar.

Medreselerin kurulmaya başladığı XI. yüzyıl, İslam dünyasında akli ilimlerin ikinci planda kaldığı döneme rastlar. Osmanlı'da aklın ve felsefenin ilk plana alınmaması, 16. asırda akli rehber alan Batılı toplumların hızlı değişim ve gelişimi tezat oluşturur. Bu ziddiyeti gidermek istense de zamanın geçtiği geç de olsa anlaşılır. Bununla beraber medreseler, var olduğu sürece devrinin zihniyet yapısını da yansıtır.¹⁸ Medreseler devletin hukuki ve idari mekanizmasının çalışmasına hizmet eden elemanlar yetiştirmek ve gerek dini gerekse akli bilimlerin öğretimini yaptırdığı kurumlar olmak durumundadır. Bu kurumun tüm görevlerini değişik zamanlarda ve oranlarda yerine getirdiği görülür.

Eğitim ve öğretimdeki sıkıntıları aşmak için II. Mahmut döneminde yenilik çalışmaları artar. Padişah, ulemadan pek ümitli olmadığından es-

¹⁷ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 551.

¹⁸ Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 2004, s. 18.

ki ilmiye kurumlarına alternatif olarak eğitilmiş başka bir insan grubu kurar. Bu amaçla öncelikle memur yetiştirecek olan Mekteb-i Maarif-i Adliye, Harbiye, Tıbbiye, Darülmualimin, Darülmualimat, Darülfünun, Galatasaray Sultanisi, rüştiye ve idadiler açılır. Daha da önemlisi 1857 yılına kadar nispeten plânsız ve dağınık olarak gerçekleştirilen eğitim reformları, bu yıl kabineye dahil edilen Maarif-i Umumiye Nezareti'nin uhdesine terk edilir.¹⁹ Eğitim alanındaki en kapsamlı reform hareketi mahiyetindeki girişim olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, öğretimi ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim olarak üç ana kategoride toplar. Nezaret'in hazırladığı 1869 nizamnamesi Osmanlı eğitim sistemini önemli ölçüde yeniden düzenler. Bu dönemde meslek okullarına ağırlık verildiği görülür.

Tanzimat'la birlikte açılan mesleki ve teknik öğretim kurumları; belirli bir sisteme göre değil, genellikle bazı teşkilatların kendi iç bünyelerindeki eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla açılmışlardır.²⁰ Bu okullar, meslek okulları, Erkek Teknik Öğretim Okulları, Kız Teknik Öğretim Okulları, Ticaret Okulları ve Ziraat ve Orman Okullarıdır. 1846'da açılan Darü'l-Fünun, Batılı anlamdaki ilk yüksek öğretim kurumu niteliği taşır. Belirli zamanlarda kapatılıp tekrar açılan bu kurum, Cumhuriyet döneminde 1933'te kapatılıp yerine *'İstanbul Üniversitesi'* kurulur.

Batıların ulaştığı teknik düzeyi yakalama isteği eğitime verilen desteği artırır. Kısa zamanda birçok alanda okullar açılır. Tanzimat döneminde eğitime verilen önem II. Abdülhamit devrindeki atılımlarla zirveye çıkar. Gerek okul gerekse öğrenci sayısında önemli artışlar olur. Padişah tahta geçtiğinde 250 olan rüştiye sayısı onun saltanatının sonunda 600'e, 5 olan idadi sayısı 104'e, 200 olan iptidaiye sayısı 9000'e yükselir. Sayısal orandaki bu artışların kaliteye aynı derecede yansıdığı söylenirse de gelişmenin boyutları inkâr edilemez. Tahminlere göre 1800'lerde % 1 olan okur-yazarlık yüzyıl sonunda % 5 ile % 10 seviyesine ulaşır.²¹

Azınlıklara Fatih Sultan Mehmet zamanında bazı haklar verilmiştir. Rum unsuruna ve patrikhanesine tanınan imtiyazlar daha sonra genişletilerek diğer Hıristiyan topluluklara ve Musevilere de verilir. Rum unsuruna tanınan haklar, onlara eğitim kurumu açma hakkı vermiyordu. Buna rağmen önce Rumların sonra diğer azınlıkların okul açtıkları görülür. Osmanlı azınlıklarının 19. yüzyıl başlarından itibaren ortaya çıkan ayaklanmaları, yabancılara ait okulların devlet için zarar vermeye başladığı görülür.

Yabancı okulların maksatları ve gayrimüslim cemaat üzerindeki tesirleri ortaya çıkınca Osmanlı devleti yabancılarda açılacak okulların açıla-

¹⁹ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 553.

²⁰ M.Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 2005, s. 87.

²¹ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 553.

cağı bölgeler üzerinde titizlikle durmaya başlar. Daha önceleri devletin birliğini tehlikeye atacak girişimlerde bulunmamaları kaydıyla denetlenmeyen azınlık okulları için daha sonraki süreçte denetime alınır. Ancak yabancı devletlerin baskısı denetimlerin sağlıklı yürümesini engeller. Ayrıca bu okulların kurulmasında etkili olan teşkilatlar, misyonerler ve yabancı devletler bunları maddi bakımdan da destekler. Yabancı okullar içerisinde adı sık geçen okullardan Robert Kolej, Osmanlı devletinin her türlü kontrol ve denetiminden uzak, yönetim ve öğretimde özerk bir kuruluş durumundadır.²²

Robert Koleji'nde, azınlıklara yönelik Ermenice, Bulgarca, Rumca da öğretilir. Öğrencilere milli dilleri, edebiyatları, tarih ve coğrafyaları da verilir. Milli özelliklerini kaybetmeyen bu kişiler daha sonra devlet için tehdit olurlar. Yabancı okullar 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde adeta mantar gibi çoğalır. 1897 yılında ülkede 63 idadi (8305 öğrenci), 74 rüştiye (6557 öğrenci), 246 iptidai (16.697 öğrenci) mevcuttur.²³ Durum öyle bir hal alır ki ülkede yabancıların baskısıyla birçok okul kurulur. Osmanlı Devleti aleyhine çalıştığı aşikâr olan ve kontrolü sağlanamayan okullar devleti tehlikeye sokar. Böylece '*yabancı okullar meselesi*' ortaya çıkar.

Okul, toplumu yönetecek fertleri yetiştiren, onlara eğitim ve öğretim veren kurumdur. Yarınki cemiyetin bütün karakteri, duygu ve düşünceleri burada hazırlanır.²⁴ Bir milletin geleceğini doğrudan etkilemesi bakımından okulların önemi büyüktür. 19. yüzyıldaki durumu göz önüne alındığında Osmanlı'daki yabancı okulların artışı büyük problem haline gelir. Yabancı okulların etkisinin artması, bunların sorgulanmasını da getirir. Ancak ülke bu okullar tarafından deyim yerindeyse '*istila*' edilir. İmparatorluğun zayıflamasıyla, yabancı okullar gittikçe güçlenir. Maddi bakımdan sürekli beslenen bu kurumlar eğitimin yanı sıra dini bilgiler de verir. Asıl önemlisi, eğitimin dışında emperyalizmin öncülüğünü üstlenmiş ve bunun içinde eğitim-öğretim kurumlarını kendi politikası doğrultusunda kurar ve teşkilatlandırır.²⁵ İstanbul'a yeni rahiplerin gelişi ile din eğitimi daha da etkin hale gelir. İstanbul'a ilk rahiplerin gelişi 13. yüzyıla rastlar. Bunu daha sonraki rahipler izler. Özellikle 19. yüzyılda İstanbul'a rahip akını olur. Böylece misyonerlerin sayısı önemli ölçüde artar. Misyonerlerin asıl amaçları, din eğitimi vermek, okullarda okuyan ya da diğer kurumlarda çalışan gençleri kendi faaliyetlerinin genişlemesi için yetiştirmektir. Misyonerler bu gayelerinden zamanla uzaklaşarak siyasete yönelirler. Daha sonra dini-siyasi çalışmalar yapmak asıl amaçları haline gelir.

²² M. Hidayet Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 180.

²³ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 554.

²⁴ Nurettin Topçu, Türkiye'nin Maarif Davası, Dergah Yay., İstanbul, 1998, s. 180.

²⁵ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 193.

Sonuçta, yabancı okulların etkisi ülkedeki gayrimüslimler üzerinde oldukça fazla olur. Yabancı devletlerin ve teşkilatların destekleri onların siyasete de girmesini sağlar. Yabancılar bu okullara sadece maddi yardımda bulunmakla kalmaz, onları himayesi altına da alır. Bu okullar Müslümanlar üzerinde çok fazla etkili olamaz. Çünkü İslami değerlerine ve geleneklerine bağlı olan Türkler öteden beri Hıristiyan menşelli icatlara bile kuşkuyla bakıyordu. Genel olarak bakıldığında yabancı okullar eğitim ve öğretime olan katkıları dolayısıyla olumlu karşılanırken siyasi kimliğe büründükten sonra Osmanlı aleyhine faaliyet göstermeleri olumsuz taraftır. Zaten bu yönü devletin sonunu hazırlayan etmenlerden biri olur.

Tanzimat döneminde Batı tarzında açılan okulların programlarında medreselerde okutulmayan derslere yer verilmesi istenir. Aydınlar da eserlerinde ilim ve tekniğin alınması hususunu dile getirir. Bundan başka Türkçe eğitim verilmesi konusunda da çalışmalar yapılır. Klasik edebiyatın dilinin ağırlığı, Tanzimat aydınlarının eleştirilerine sebep olur. Ayrıca resmi dairelerde kullanılan dilin sade olması istenir. Devlet işlerinde daha sade bir dilin kullanımına yönelik ilk girişimleri yapan Akif Paşa olmuştur.²⁶ Bu görüşe Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa, Ahmet Cevdet ve Münif Paşalar da destek verir.

Türkçeye yeterince önem verilmesi yönünde açıklamalar art arda gelirken alfabe ve dil hususları da ihmal edilmez. İçerisinde Namık Kemal, Cevdet Paşa, Fuat Paşa, Münif Paşa ve Ali Suavi gibi aydınların da bulunduğu grubun görüşü alfabenin yetersiz oluşu ve ıslah edilmesinin zorunlu hale gelişidir. Alfabe değişikliği konusunda ise isteksiz bir tutum sergilenir. Bunun sebebi, alfabe değişiminin binlerce yıllık eserlerin bir işe yaramayacağı endişesidir. Arap alfabesinin bırakılıp yerine başka alfabe alınması fikri tam bir anlaşma sağlanamadığından terk edilir.

Bilgi ve teknolojik yetersizliğin sebepleri ve sonuçları açıkça ortadayken, bu hususta hükümetin -aydınların fikrine göre- yavaş davranması vakit kaybıdır. Batı'nın bilim ve teknolojisinden geri kalmamak için çalışmalar hızlanır. Önce Mühendishane-i Bahri-i Hümayun kurulur. 1827'de İngilizlerden ilk defa bir buharlı gemi satın alınır. Bundan on yıl sonra Tersane-i Amire'de bir buharlı gemi inşa edilir. 1848'de ilk demir vapuru denize indirilir. 1866'da Ahmet Süreyya Emin Bey'in modelini hazırladığı seri ateşli toplar istenilen düzeye ulaşmaz. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı'da özellikle dokuma, deri, boya, demir ve ağaç işleri ileri seviyededir. Bu alanlarda Osmanlı'nın kendi kendine yettiği görülür. Bu yüzyılda Avrupa'dan ithal edilen malların artması, Sanayi İnkılabı'nın ürünleri karşısında küçük ölçekli sanayi sektörünün direnci fazla sürmez. Avrupa'nın sömürgeleşmeye vatan tekeli, ülkede bazı fabrikaların açıl-

²⁶ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 555.

masını zorunlu hale getirir. Öncelikle kumaş, kağıt ve ipek fabrikaları kurulur.

Yurdun yetişmiş teknik eleman ihtiyacını karşılamak için 1847'de *Sanayi Mektebi* açılır; ancak kısa zamanda kapanır. İkinci önemli teşebbüs, Mithat Paşa'nın valiliği zamanında Niş'te açılan ıslahhanedir. Bu tarz okullar, 1864'te Rusçuk'ta, daha sonra ise Sofya, Selanik ve Şam'da açılır. Ülkede birçok sektörde irili ufaklı işletmeler açılır. Sanayileşme konusunda yerli adımlar atılma fikri oluşur. 1 Aralık 1913 tarihinde çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, bir yıl sonra patlak veren I. Dünya Savaşı sebebiyle yeterince uygulanamaz. Sanayide Avrupalılarla yarışamayan Osmanlı, daha tecrübeli olduğu tarım ve hayvancılığa yönelir. Bu alanda, bozulan tımar sistemi kaldırılırken miri toprak sistemi de değiştirilir. Avrupa devletlerine bir dönem önemli ölçüde ihracat yapılır. Tarım ve hayvancılığın gelişmesi için bazı bilimsel yollara da başvurulur. 1869'da yurdun her tarafından gelen raporlar değerlendirilir. 1867'de yayınlanan bir kanun ile yabancıların belirli şartlar altında arazi satın alma hakkına kavuşmaları²⁷ arazilerin siyasi amaçla satın alınmasına zemin hazırlar. Bu dönemde Filistin ve çevresinde satın alınan topraklar bunun işaretidir.

Osmanlı devletinde görülen yenilikler yaşamın her safhasına yansımaya devam eder. Bilhassa askeri ve ekonomik açıdan önem taşıyan ulaşım sektöründe ciddi atılımlar yapılır. 1858'de 6500 kilometre olan karayolu, 1895'te 14.395'e, 1904'te 23.675 kilometreye ulaşır. 1856'dan itibaren demiryolları inşası ile daha çok ilgilenilir. Sultan Abdülaziz, bütün güçlüklerle rağmen bu alana destek verir. Yabancılar büyük tavizler verilerek ve büyük paralar harcanarak demiryolu ağı genişletilir. 1914 yılına gelindiğinde toplam 8334 km.lik demiryolu inşa edilir.²⁸

Osmanlının özellikle son üç asrına baktığımızda hep sorun-çözüm-ıslah sözcüklerinin telaffuz edildiğini görürüz. Kanunnamelerin çıkarılması, ordunun Batı normlarına göre ıslahı, ilim ve teknikteki ilerlemeler ve sosyal alanda yapılan yenilikler toplumun her kademesine dinamizm vermek içindir. Osmanlı'da bir süre devam eden dinamizm, zamanla kaybedilir. 17. yüzyılın başlarından itibaren, devlet problemlerin teşhisinde ve giderilmesinde kayıtsız kalmaz. IV. Murat'ın faaliyetleri, özellikle Köprülü ailesinin uygulamaları önemli hamleler olarak görülür. Bu teşebbüslerle, 19. yüzyıldaki hareketlerin mahiyeti farklıdır. Bu yüzyılda yapılan ıslahatlarda Batı'dan geri kalınma endişesi ön plana çıkmazken Tanzimat ve Islahat dönemlerinde yenilikler dünyadaki değişimler dikkate alınarak yapılır. Bunlardan başka, modern limanların yapılması, deniz, demir ve karayolları arasındaki bağlantıların daha sıkı hale getirilmesi, telgrafın geliştirilmesi, ticaretin canlandırılması ve diğer yapılan-

²⁷ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 559.

²⁸ Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 560.

malar ülkenin gelişmiş toplumlara yaklaşmasını sağlar. 17. ve 18. yüzyıllardaki geri kalmanın sebebi olan bilgi ve teknolojik yetersizlik, Osmanlı'nın bütün kurumların geri kalmasına sebep olur. Böyle bir durumdaki devleti kısa sürede modernleştirmek tabii ki kolay değildir. Buna bir de 19. ve 20. yüzyıllardaki savaşlar ve Batı'nın sömürgeleştirme faaliyetleri eklenince yenileşmenin istenilen düzeye gelmesi mümkün olamaz.

Kaynakçalar

Barbarosoğlu, Fatma Karabıyık, *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*, İz Yayınları, İstanbul, 1995, s. 110.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 19.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *Tanzimat*, "Tanzimat'ta İçtimai Hayat", Ankara, 1940, s. 77.

Gündüz, Ahmet, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde Türkçülük Hareketleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 135, İstanbul, 2001, s. 70.

Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 193.

Karabulut, Mustafa, *Batılılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2008, s. 48.

Kopar, Metin, "Ermeni Meselesinde Rusya'nın Genel Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 158, İstanbul, 2005, s. 49.

Ortaylı, İlber, *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004, s. 11.

Özer, İlbeyi, *Avrupa Yolunda Batılılaşma ve Batılılaşma*, Truva Yayınları, İstanbul, 2005, s. 22.

Saydam, Abdullah, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu", *Genel Türk Tarihi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 531.

Topçu, Nurettin, *Türkiye'nin Maarif Davası*, Dergah Yay., İstanbul, 1998, s. 180.

Türkdoğan, Orhan, "21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Sosyolojisinin Dinamikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul, 2007, s. 12.

Türkdoğan, Orhan, "Osmanlı'ya Tarihselci Bakış Açısı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 174, İstanbul, 2008, s. 9.

Umar, Ömer Osman, "Atatürk'ün Cumhuriyetçilik İlkesinin Tarihi Temelleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 152, İstanbul, 2004, s. 122.

Vahapoğlu, M. Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 2005, s. 87.

Yetişgin, Memet, "On Dokuzuncu Asırda Avrupalının Gözüyle Türk İmajı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 158, İstanbul, 2005, s. 151.

Zengin, Zeki Salih, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)", M.E.B. Yayınları, İstanbul, 2004, s. 18.